

https://doi.org/10.18485/bogoljub_stankovic.2018.ch4
811.163.41'373.2'37
811.161.2'373.2'37

МИЛЕНА ИВАНОВИЋ*
Универзитета у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

СОМАТИЗМИ КАО МЕРОНИМИ И ПАРТИКУЛАРИЗАТОРИ На материјалу српског и украјинског језика

У раду се на материјалу српског и украјинског језика разматрају спољашњи соматизми у њиховој лексичкој функцији исказивања односа „део-целина” (мероничност) и лексичко-граматичкој функцији партикуларизације. Појаве повезане са меронимијом и партикуларизацијом илуструју се различитим унутрашњим соматизмима, а детаљније анализирају на примеру лексема глава и главица у српском, односно *голова*, *глава*, *голівка*, *голівка* у украјинском језику.

Кључне речи: соматизми, спољашњи соматизми, мероними, квантификација, партикуларизатори

Milena Ivanović

SOMATISMS AS MERONYMS AND PARTICULARIZERS IN THE SERBIAN AND UKRAINIAN LANGUAGE

The paper contemplates somatisms in their lexical function of conveying part-whole relations (meronymy) as well as lexical and grammatical function of particularization. Occurrences connected with meronymy and particularization are illustrated by various external somatisms, while they are analysed in more detail on the example of the lexemes ?glava? and ?glavica? (head and small head) in Serbian, or ?голова?, ?глава?, ?голівка?, ?голівка? in Ukrainian. Analysis has shown that external somatisms of both languages are widely used as meronyms of lexemes with the meaning of the most diverse non-somatic entities, whereby they express certain specificities compared to somatisms as meronyms in their basic meaning. Particularizers are viewed as specific types of meronyms with the grammatical function of indirect quantification of non-discrete entities. Somatisms-particularizers are present to a slightly lesser degree, but they represent all basic types of particularizers.

Key words: somatisms, external somatisms, meronyms, quantification, particularizers

* ivanovic.milena@gmail.com

1. Соматизми као лексичке јединице. Под појмом соматизми у лингвистици се подразумевају називи делова људског тела. Термин соматски осим у лингвистици активно се користи и у другим наукама. Соматизам као лингвистички термин приписује се совјетском лингвисти Ф. Ваку (Вакк 1964).

Соматизми представљају најстарији слој лексике сваког језика, па и украјинског и српског (Філон, Хомік 2010: 184; Грищенко ред. 2002: 163, Драгићевић 2018: 19). С обзиром на то, они су у оквиру лингвистике одавно били предмет упоредно-историјске анализе, не само у оквиру испитивања лексике, већ, пре свега, као основа за успостављање сродства између језика. У савременој лингвистици фокус се, међутим, помера са етимолошких и компаративних истраживања те проучавања развоја лексичких система на друге аспекте соматизама.

Соматизми имају велику улогу у поимању и представљању околног света – перцепцију себе као личности човек почиње на основу осећаја чији су извор његова чула, делови његовог тела, а затим своје чулне утиске преноси на околинду, именујући по свом облику и предмете и појаве око себе. Стога је велики број соматизама вишезначан. Тако соматизми постају предмет анализе у проучавању и опису развоја полисемије и њених механизма (Гортан-Премк 1997, Стојановић 1998, Драгићевић 2007, Білодід ред. 1973, Русанівський 1984, Грищенко ред. 2002).¹ Развој конотација и асоцијација око соматизама условљава и њихову широку употребу у фразеологизмима. Разуме се, велики број истраживања чији су објекат соматизми посвећен је њиховом функционисању управо у саставу фразеологизама, веома често с контрастивног аспекта. Једно од таквих истраживања посвећено је и украјинском и српском језику (Ајдачић 2015: 98–121).² Још једна област у којој су актуелна проучавања соматизама јесте дијалектологија, у оквиру које се анализирају начини номинације делова људског тела у различитим територијалним варијететима језика (Милосављевић 2016, Дяченко 2008).

Постоји више класификација соматизама које се наводе у литератури (Романюк 2014, Милосављевић 2016). У нашем истраживању, чији циљ свакако није попис и поређење свих соматизама у украјинском и српском језику, најприменљивија је подела на две велике групе – називе спољашњих делова тела и називе унутрашњих делова тела. Соматизми из прве макрогрупе представљају најстарији слој лексике и односе се на

¹ Д. Гортан-Премк, на пример, илуструје појаве повезане с полисемијом следећим соматизмима: *зуб, глава, лице, вращ, језик, шака, сшоюа, лакаш, чело, глака, прсш, їрло, нос* (Гортан-Премк 1997).

² У овој монографији дат је и преглед радова посвећених соматским фразеологизмима у словенским језицима (Ајдачић 2015: 99).

оне делове тела које човек може лако перцепирати, те на основу те перцепције поредити са другим предметима у свету који га окружује и тако развијати секундарне номинације.

2. Мероними. Однос између делова и целине, за који у науци о језику постоји више термина (мероничност, меронимија, холонимија, партонимија), иако има дугу традицију проучавања, најпре у оквиру филозофије, а затим и других дисциплина, привлачи већу пажњу лингвистике тек последњих деценија претходног века (преглед истраживања страних аутора в. у Дилпарић 2012). Наиме, реч је о односу који „није ни чисто лексички (однос између речи), ни чисто смисаони однос (однос између значења речи), већ је пре однос између референата које те речи означавају” (Murphy 2006: 13). Меронимија је заправо лексички одраз поделе неке целине на делове. Релативно дугу традицију у славистици има проучавање партитивности као једног од израза односа „део – целина” у оквиру граматике, а у вези са једном од функција генитива, тзв. партитивног генитива.

У лексикологији мероничност представља семантички однос између две лексичке јединице од којих једна – мероним (партоним) – означава део неке целине а друга – холоним – ту целину (Croft, Cruse 2004: 150, Дилпарић 2012: 282). У српској лексикологији меронимију као лексички однос разматрају Д. Шипка (Šipka 1998) и Р. Драгићевић (Драгићевић 2007), док се у *Синтакси савременог српског језика: прости реченица* П. Пипер бави синтаксичком интерпретацијом и уобличавањем односа између дела и целине у засебном поглављу (Пипер и др. 2005: 947–962). У украјинску лексикологију мероничност (меронімія, голонімія, холонімія, партонімія) такође улази на мала врата и постепено, а разматра се најчешће као подврста хипонимије заједно са таксонимијом (као и код Р. Драгичевић).³ Издваја се неколико радова, међу њима и две монографије, О. Материнске, чије је интересовање за мероничност подстакнуто управо анализом семантике соматизама (Материнська 2009, Материнська 2012). У досадашњим истраживањима мероничности најчешће се испитује управо меронимија људског тела (Дилпарић 2012: 283), дакле соматизми у свом основном значењу.

3. Партикуларизатори. Један од проблема са којим се сусрећу они који проучавају мероничност јесте њен обухват – за које парове

³ Ваља овде истаћи да се између односа хиперонимије и меронимије не може ставити знак једнакости. Илустроваћемо ово примером управо из домена људског тела. *Уд* (углавном у множини *удови*) је мероним лексеме *шело* (Што потврђује двоструки тест: *Удови су део шела. Тело има удове*). Мероними лексеме *шело* су такође и *рука* и *нога*. Међутим, иако лексема *уд* обухвата *руке* и *ноге* (или само *ноге* код животиња), она није са њима у меронимијском односу (* *Рука је део удова. * Удови имају руке.*), већ управо у односу хиперонимије

или групе речи можемо рећи да стоје у меронимијском односу а за које не. Појављују се различита схватања овог односа, различити тестови за његову проверу, па и бројне класификације. Уско схватање карактеристично је за А. Д. Круза, који у монографији из 1995. године наводи дуг списак група речи које стоје у „квзимеронимијским” односима, међу којима су и небројиве именице као називи за различите материје које се састоје од одвојивих делића (честица) и бројиве именице као називи за те делове: *песак/со : зрно* (Cruse 1995: 172–177). Управо ће однос између оваквих лексема навести М. Ивић да издвоји посебно језичко средство које у конструкцији са именицом што означава неодређено и небројиво мноштво њу „оспособљава за обавештавање о појединачном (избројивом)”. Овакво средство она назива партикуларизатором, а само издвајање појединачног из неодређеног мноштва (збирно мноштво и градивна маса) партикуларизацијом (Ivić 1983: 21–23).

У вези са тим, пре него што кратко размотримо појам партикуларизатора, осврнућемо се на још једно схватање опсега меронимије и из њега проистеклу класификацију типова меронима. Реч је о приступу тројице америчких лингвиста М. Винстона, Р. Чафина и Д. Хермана, који меронимију схватају као породицу различитих али сродних односа који се уклапају у језички оквир (тест) са именицом *part (geo)* или са њој блискозначним речима. Ови аутори одређују три бинарна семантичка обележја на основу чије комбинације издвајају шест типова меронимијских односа. То су обележја функционалности (да ли је део функционалан у односу на целину), сличности (да ли је део сличан другим деловима и целини) и одвојивост (да ли се део може одвојити од целине). Међу шест типова меронимије који су они издвојили нашу пажњу привлачи трећи тип односа „portion – mass” (сегмент – маса), који подразумева однос између делова различитих маса, екстензивних објеката или физичких димензија и одговарајућих целина, при чему су ти делови слични и један другом и целини коју чине: *slice – pie* (*парче – пииша*), *yard – mile* (*јарга – миља*), *hunk – clay* (*комаг – илина*). За овај тип меронима Р. Шарви указује да се у језичком оквиру маркер „part of” може заменити маркером „some of”: *She asked me for part of my orange* → *She asked me for some of my orange* (*Тражила ми је кришку њоморанце* → *Тражила ми је нешишо (мало) њоморанце*) (Winston et al. 1987: 420–425). Дакле, ови мероними поред тога што номинују делове неког ентитета (материје), истовремено указују и на количину те материје, односно квантификују издвојени део. Управо је таква функција у основи дефиниције партикуларизатора и партикуларизације коју даје М. Ивић, а касније и П. Пипер: „Партикуларизација је квантификација издвојеног дела извесне целине помоћу посебних граматичких речи (партикулари-

затора) без којих се такво издвајање и употреба квантификатора не могу извршити” (Пипер и др. 2005: 959).

Развијајући и систематизујући истраживање М. Ивић посвећено овом виду квантификације (коју назива унутрашњом или партитивном квантификацијом), П. Пипер предлаже следећу класификацију партикуларизатора:⁴ 1. директни партикуларизатори – јединице мере, нпр. *две литре воде*; 2. индиректни партикуларизатори који номинују део (јединицу) неке целине и истовремено уносе додатну информацију, а деле се на: а) јединичне уобличавачке партикуларизаторе – именују облик који се сматра најобичнијим за јединицу неке целине, нпр. *две капи воде* и б) садржинске уобличавачке партикуларизаторе – именују објекат у којем се нешто може налазити и који представља условну јединицу мере, нпр. *две чаше воде* (Пипер и др. 2005: 959–960). Као што ћемо видети, у све три групе партикуларизатора улазе и поједини соматизми. Класификација М. Ивић нешто је другачија. Она разликује следеће типове партикуларизатора: 1. квантификаторске, који обухватају јединице мере (које ће у каснијем раду издвојити у дитектне партикуларизаторе и супротставити их осталим, индиректним), садржинске партикуларизаторе (предмети у које се обично стављају одговарајуће материје) и девербативе типа *режањ*, *тушљај* (онолико материје колико се обухвати остваривањем одговарајуће радње); 2. уобличавачке код којих доминира функција уобличавања (опредметњавања) материје; 3. уобличавачко-квантификаторске код којих је доминантна функција квантификовања иако истовремено и уобличавају и 4. неутралне који подразумевају информацију о појединачном без података о количини (величини) или облику (Ивић 1980: 3–4, 12).

4. **Анализа.** Предмет наше анализе биће пре свега лексема *лава*, деминутив *лавица* у српском језику и њихови еквиваленти у украјинском *голова*, *глава*, *голівка*, *головка*, као и остали спољашњи соматизми и један унутрашњи, *ребро*.⁵ Анализом неће бити обухваћени соматизми у свом основном значењу (иако је оно меронимијско) – као називи за делови тела човека или животиње.⁶

⁴ Партикуларизатори представљају посебне фрагментизаторе, који, за разлику од општег фрагментизатора *део* носе неко допунско значење (Пипер и др. 2005: 959).

⁵ Само ћемо поменути овде интересантну употребу унутрашњих соматизама за означавање делова насељених места (градова): *срце града*, *градска артерија*, *зелена илућа града*, одосно *срце міста*, *артерија міста*, *зелені легені міста*.

⁶ Оба зачења у речницима се обично наводе као јединствено основно значење (упор. *људске труди* и *пилеће труди*). Појаву да се лексеме у свом основном значењу односе на два референта Д. Гортан-Премк назива платисемијом, чије механизме објашњава управо на примеру лексеме *лава* (Гортан-Премк 1997: 60–62).

Употреба соматских термина у пренесеном значењу, како запажа С. Стојановић, много је занимљивија, „варира од језика до језика, може пружити занимљива сазнања о томе како који језик концептуализује стварност” (Стојановић 1998: 339–340). Нашим истраживањем неће бити обухваћена, међутим, сва секундарна значења соматизама, већ само она у којима соматизми функционишу као мероними или партикуларизатори целовитих ентитета. Истраживање ће дотицати и творенице са оваквом функцијом чија су творбена база соматизми, пре свега деминутиве (нпр. *їлавица, ручица, шачица*).⁷

4.1. Лексема *їлава* изузетно је богата секундарним значењима. Од девет, колико их издваја једнотомник⁸, чак пет обухвата меронимијске односе или партикуларизаторе. Меронимијски однос представљен је најпре значењима насталим метафоричким преносом семе положаја (најчешће и облика) б. „горњи проширен, и заобљени или задебљали крај или део неког предмета”. У овом значењу лексема *їлава* има релативно широку спојивост, односно представља супермероним низа хипохолонима (в. о томе ниже): *їлава ексера, сїуба, чиоде, клина, шрафа, заврїна, шїенагле, бедрене костїи, їрсїена, сунцокреїа, чира, сијалице* и сл. Овом значењу веома је блиско 7б. „горњи део неких (...) музичких инструмената”, само што је састав хипохолонима другачији и ограничен на одређену врсту музичких инструмената: *їлава їусала, виолине, виолончела, їиїаре, конїрабаса* и др. Поменућемо овде и лексему *їлава* као мероним лексеме *моїор* (где се пренос значења базира на семи „важан део тела”), као и *шїамїача, ласера, цилиндра, косилице* и сл., односно као технички термин. Овде се вероватно ради о секундарном значењу насталом семантичким калкирањем – упор. одговарајућу употребу лексема *head* у енглеском или *kopf* у немачком језику.

⁷ Р. Драгићевић испитује деривациона гнезда соматизама (само лексеме образоване суфиксацијом) с тачке гледишта лексичког богаћења српског језика и наводи 17 значења ових именичких деривата од којих су за нас занимљива три: део одеће, предмет и партикуларизатор. Р. Драгићевић, дакле посебно издваја само мерониме који означавају делове одеће, док остале подводи под предмете. У тој групи тако се налазе *ноїари, їлавчина, їрлић, зубац, зуйчаник, рукуница, ручка, ушица*, с једне стране, који не означавају самосталне ентитете већ искључиво делове предмета и, с друге стране, такви ентитети који функционишу самостално као што су *їрсїен, ручник, челенка, очале, личило, личина* и сл. (Драгићевић 2018: 331–332).

⁸ Значења лексема у српском језику се наводе према једнотомном *Речнику срїскоїа језика* Матице српске и на исти начин обележавају бројевима и словима без указивања на извор. Значења украјинских лексема наводе се према електронској верзији једанаестотомног *Словника українскої мови* Института за лингвистику Академије наука Украјинске Совјетске Социјалистичке Републике и на одговарајући начин обележавају бројевима.

Већина назива за делове тела, као што смо рекли, у свом основном значењу је двореферентна – именују делове тела човека и делове тела животиње. Говорећи о платисемији, Д. Гортан-Премк указује да код широкозначних лексема референти нису равноправни, један од њих има виши лексички статус, односно способнији је за индуковање семантичких процеса у оквиру полисемије и деривације. Своје закључке ауторка илуструје лексемом *глава* те наводи да су све семантичке реализације ове лексеме осим једне („грло, брав“) индуковане елементима семантичког садржаја појма *глава човека*. Даље Д. Гортан-Премк примећује да садржај секундарног референта може бити индуктор само метонимије или синегдохе, али никада и метафоре (Гортан-Премк 1997: 60–61). Међутим, ако размотримо секундарна значења ове лексеме које наводи једнотомник, видећемо да је још једно од њих настало преносом семе нижег ранга која се односи на зооморфног референта, семе „предњи део“, дакле на основу метафоричког преноса према положају. Реч је о значењу 9. „предњи, чеони, истурени део неке поворке, колоне, чело“, а на везу са зооморфним референтом указује и антоним *реј* којим се именује задњи део и који се несумњиво односи на животињу: *глава поворке, колоне, моста / реј поворке, колоне, моста*.

У основи преноса „део тела човека или животиње“ → „човек“, „животиња“ лежи синегдоха, а ово значење забележено је у речнику под бројем 4. а. „особа, личност, појединац, човек“, односно б. „поједина животиња, грло, марвинче“. Када се односи на човека, лексема *глава* у овом значењу између осталог (упор. *мушка глава, мугра глава, бистра глава*) функционише као партикуларизатор и то пре свега у устаљеним спојевима дистрибутивног карактера *по глави стјановника*, а ова функција се може ишчитати и у спојевима са квантификатором, рецимо: *у селу остјале свећа три мушке главе и чешири стјарије жене, живи са чешири женске главе у кући* (примери из савремене штампе). У свим овим спојевима синтагма с партикуларизатором *глава* може бити замењена одговарајућом лексемом: *по стјановнику, три мушкараца, неколико мушкараца, чешири жене*.⁹ С друге стране, оваква замена немогућа је када се лексема *глава* односи на животињу (стоку), нити она функционише без квантификатора нумеричког, ненумеричког неодређеног или релативног: *сто/*

⁹ Упор. украјински еквивалент лексеме *глава* у овом значењу – *душа* – који у синтагми „на душу населення“ не може бити замењен другом лексемом. Ово ограничење намеће граматичка природа збирне именице *населення* која нема свој сингулативни корелат, те је при изражавању дистрибутивности неопходно увести партикуларизатор, за разлику од српског збирног *стјановништво* где се појединачни припадник збирног скупа може номинovati именицом *стјановник* која има пуну парадигму броја и од које је збирна именица и изведена.

неколико/мноґо/мало *їлава сїоке*, што значи да је његова функција пре свега квантификативно-партикуларизаторска.

Функција партикуларизатора реализује се кроз још два значења ове лексеме.¹⁰ Наиме, именица *їлава* издваја и опредмеђује део градивне масе – *шећера, сира, хлеба, воска*. На овом месту осврнућемо се на већ познату чињеницу да именица може имати више партикуларизатора различитог типа (Пипер и др. 2005: 960). Тако уз именицу *шећер* могу стајати: а) директни партикуларизатори – различите конвенционалне јединице мере: *100 їрама шећера, килоїрам шећера, їона шећера* и слично; б) јединични уобличавачки партикуларизатори – *зрно шећера* којим се именује најмања честица, најмањи „природни” део ове градивне масе, *коцка (коцкица) шећера* којим се именује одређени производно (индустријски) формиран појавни облик дате материје, те *їлава шећера*, такође њен производни облик, који је близак директним партикуларизаторима као јединицама мере, али више није у конвенционалној употреби; в) садржински уобличавачки партикуларизатори, којих има највише: *кашика (кашичица) шећера, шоља шећера, чаша шећера, ванїла шећера, кеса (кесица) шећера (у їраху), куїија шећера (у коцки), шака шећера* итд. Оваквих примера има доста: *мрва, залоїај, їарче, кришка, векна* (примери наведени у Пипер и др. 2005: 960) као и *їлава хлеба; мрва (мрвица), їрумуїица, їрудва (їрудвица), комад, кришка, лисї (лисїић), колуїї, їлава сира; влас (глака), чуїерак, їрамен косе* итд.

У значењу 10. а. „део књиге или списка који чини извесну целину” *їлава* такође има функцију партикуларизатора (у овом значењу употребљава се и дериват *їоїлавље*). Овај партикуларизатор мало нам говори и о облику дела који именује (осим, евентуално да тај део не представља неки произвољан одломак, већ з а о к р у ж е н у целину), још мање о његовим квантитативним карактеристикама (дужини). Лексема *їлава* у овом значењу најближа тзв. неутралним партикуларизаторима по томе што не уноси практично никакву додатну информацију о том делу, али се од њих разликује својом веома ограниченом спојивошћу са речима које означавају већа прозна дела, рецимо *їлава романа, моноїрафије* или уопште *їлава књије*. Као таква, ова лексема одличан је пример максималне инкапсулације значења предмета чији се део номинује у значење самог партикуларизатора (в. о томе више на различитим другим примерима у Драгићевић 2003). Исто се може рећи и за употребу лексеме *їлава* у значењу „грло стокe”, па и за саму лексему *їрло*.

На први поглед слично је значење лексеме *їлава* у штампарској терминологији, које је у речнику наведено под истим бројем: 10. б. „на-

¹⁰ Код значења обележеног под 7.а. (*їлава куїуса, їлава брда*) речник упућује на реч *їлавица*, те ћемо га анализирати у вези са овом лексемом.

словни стални текст листова и часописа који садржи име и главне податке” (чешће у овом значењу функционише дериват *заглавље*): *глава часописа, чланка*, међутим, овде није реч о партикуларизатору, већ о мерониму, будући да се именује један конкретан део различит од осталих саставница часописа или чланка.

Најзад, *глава* може представљати неконвенционалну јединицу мере за висину – у квантификативном акузативу за *главу виши (нижи)*, где се такође развија пренесено значење „знатно бољи”.

Деминутив *главица* функционише као мероним напореда са лексемом *глава* уз лексеме *ексер, сџуб, чиода, клин, шраф* и сл. Уз холониме који означавају музичке инструменте, лексеме типа *колона, ѿворка* и сл. као и у техничкој терминологији она се практично не употребљава. *Главица* може функционисати, ретко, као јединични уобличавачки партикуларизатор са деминутивним значењем при именовању дела градивне масе типа *сир, шећер* и сл. У осталим случајевима функционише само партикуларизатор *глава*: **ѿ главици сџановника*, **главица сџоке*, **главица књиѿе*, **за главицу виши*.

У свом секундарном значењу лексема *главица* има улогу партикуларизатора у спојевима са лексемама које означавају неке врсте поврћа чији јестиви делови имају лоптасту форму: *главица куѿуса, карфиола, кеља, салаѿе, лука*. Поново је реч о јединичном уобличавачком партикуларизатору. У овој функцији употребљава се и лексема *глава* (осим са лексемом *лук*, због њених мањих димензија) а све наведене лексеме имају и друге партикуларизаторе којима се означавају мањи делови: *лисѿ куѿуса, кеља, салаѿе; цвеѿ карфиола; цен лука*.

Захваљујући фонетским особеностима украјинског језика (пуногласје уз позајмљивање из црквенословенског језика облика без пуногласја, алтернација о/и) српским лексемама *глава* и *главица* у украјинском језику одговарају четири лексеме: *голова, глава, головка, голѿвка*. Све оне, осим лексеме *голѿвка*, могу изражавати неку врсту меронимијског односа или имати партикуларизаторску функцију, с тим што се сваки од њих углавном односи на различите референте. Тако лексема *голова* може бити мероним којим се именује део (цвет или плод) биљке: *голова соняшника* (упор. срп. *глава сунцокреѿа*), *тюљпана, гроянди* и сл., као и за означавање предњег дела неке покретне целине: *голова колони, загону* (уп. српски *глава колоне, ѿворке*, при чему у српском као мероним оваквих објеката функционише и соматизам *чело* док украјинска лексема *чоло* нема такво значење), *поѿзда* и сл. Меронимијска семантика може се уочити и у конструкцији фразеолошког типа *в ѿловах* где је холоним лексеме *голова* – *лижко*, такође *стѿл* (упор. срп. *узглавље креветѿа, чело сѿола*), супротно *в ногах*.

Знатно ширу спојивост има као мероним лексема *голова*, код које можемо констатовати поодмакли процес лексикализације, будући да се она ретко употребљава као деминутив – ту функцију преузела је у потпуности њена фонетска варијанта *голівка*, код које се нису развила секундарна значења. С друге стране првобитни деминутив *голова* полако губи деминутивно значење и специјализује се за изражавање управо меронимијских односа: *голова палици, перстња, голки, шпильки, булавки стрижња, цвяха, болта, гвинта* и у другим техничким терминима: *голова цилиндра, двигуна, лазера, клапана, важеля, косилъна голова, штативна голова*; холоними могу бити и одговарајући музички инструменти (упор. срп.): *голова скрипки, виолончели*, као и лексема које именују различите врсте обуће *голова чобота, черевика, туфли* и сл. За већину ових холонима мероним може, ређе, бити и лексема *голова*, што варира од лексема до лексема.

И *голова* и *голова* могу функционисати као партикуларизатори: неутрални у споју са различитим квантификаторима – *100, багато голів худоби* или јединични: *голова цукру, сиру; голова капусти* (поред партикуларизатора *качан* уз творбени сингулатив *капустина*), *часнику* (= *часничина*), *цибулі* (= *цибулина*), *салату* и сл. Упор. такође срп. за *главу виши* (*нижи*) и укр. *на голову вищий*. Најзад, као партикуларизатор функционише и лексема *глава: глава книги, роману, повісті, статті* и сл. У речнику је ова лексема представљена као хомоним лексема *глава*¹, стилски маркираног синонима лексема *голова*, што указује на потпуно завршен процес лексикализације.

4.2. Представићемо сада максимално сажето резултате анализе осталих соматизама с обзиром на њихову употребу за изражавање меронимијских односа или партикуларизацију.

Као мероними у српском језику функционишу следећи соматизми и њихови деминутиви: *чело колоне, сйола* (упор. твореницу *йрочеље* и антоним *зачеље*), *шунела, ойкоја*; *уво* (чешће лексикализовани деминутив¹¹ *ушица*) *секире, мошике*, само *ушица иїле*, као и (чешће лексикализовани деминутив *ручица*) *шерїе, лонца; враїи флаше, кундака, виолине, зуба; їрло* (такође лексикализовани деминутив *їрлић*) *врча, флаше, їушке, сијалице, чарайе; зуб* (чешће лексикализовани деминутив *зубац*) *їесїере, чешља, їрабуља; језик на циїели*, (такође лексикализовани деминутив *језичак*) *браве, ваїе, звона; колено цеве, сїабљике; леїа ормара, сїолице, їланине; нос циїеле, брода* и (чешће зооморфни соматизам *кљун*) *авиона, ойанка; ноїа* (уз деминутив *ножица* и дериват *ноїар*) *сїола, сїолице, фошеле, креветїа, ормара*, (чешће дериват *їодножје*) *брда*,

¹¹ О лексикализацији деминутива, укључујући и примере са соматизмима, в. Драгићевић 2018: 297–305.

сшене, дрвеша; о к о (такође *о к ц е*) на мрежи; *с ш о њ а чаше, сшуба; р е б р о* *брода, крова, лисша, лейезе, њрозора, радијашора, самара*. Међу секундарним значењима лексеме *рука* нема ниједног меронимијског, међутим, ово значење развило се код њеног деминутива *руч и ца* (такође деривата *ручка*) *џлуџа, ножа, мача, лонца, шшшања* и т.д. Интересантна је и лексема *к а њ а к* код које је соматско значење секундарно у односно на меронимијско: *каџак њрозора, сандука, луле*.

У украјинском језику меронимијско значење имају следећи соматизми: *вухо* (такође деминутив *вушко*) *чашки, чайника, кастрюлі, џебра, відра*, само *вушко* *џолки; г о р л о* (такође, чешће дериват *горловина*) *пляшки, вази, глечика, камери, бака, радјатора, м'ясорубки, сифона, вулкану; з у б и* (ретко, у облику плурала или збирно *зуб'я*, чешће лексикализовани деминутив *зубець*, такође деминутив *зубок*¹²) *грабель, жатки, гребінця, гребінки, пилки, грабки, виделки; к о л і н о* *труби, стебла; н і с* *корабля, човна, літака, черевика, туфлі, чобота*, само деминутив *носик крапа, термометра, градусника, рукомийника, чайника, воронки; н о г а* (чешће *нјжка*) *крісла, стола, стільця, шафи, гриба; п а л е ц ь* *машини, поршня, колеса; п л е ч е* *важеля, коромисла, світлофора, сокири; п ' я т а* *коси, скелі, опори; р е б р о* *стола, кузова, корабля, будинку, монети, барабана, дошки; ш и я* (чешће деминутивно *шшйка*) *пляшки, џебра, вази, глечика, приклада, скрипки*, такође само деминутив *шшйка зуба, матки, колоска, боряка, корнеплода, кореня, камери; я з и к* (и деминутив *язичок*) *дзвона*, само деминутив *язичок рушниці, гвинтівки, замка, взуття, листка*. Лексеме *око, рука, спина* не функционишу као мероними, али такву семантику изражавају њихови деминутиви: *в і ч к о* *дверей, вулика, печі, на черевнику; р у ч к а* *дверей, парасольки, апарата, інструмента, ножа, кастрюлі, сковороди, чашки; с п и н к а* *стільця, дивана, крісла, лави, книги*.

Одређен број соматизама у оба језика такође метонимијским преносом развија значење „део одеће који прекрива одговарајући део тела”, нпр. *леђа сакоа, закріе на лактовима џемјера, џоцејано колена џанталона; спина піджака, латки на ліктях светра, подерте коліно на штанах*.

Као мероним функционише и глобални холоним у систему меронима-соматизама у њиховом основном значењу – лексема *т е л о*, којом се у пренесеном значењу именују делови (обично централни или најмасивнији) уређаја, машина, апарата у који се интегришу остали делови различитих функција: *шело зашварача [џушке], џројекшшла, машине, аушомобила, саша, кошла* и сл.¹³ Значење главног или средишњег део пред-

¹² Лексема *зубок* именује и део главице белог лука (срп. *чен*) и у том значењу може функционисати као партикуларизатор.

¹³ Проучавајући појаву тзв. аутомеронимије – када се једна лексема тумачи у ширем смислу као назив за целину и у ужем смислу као назив за део те целине – Круз

мета има и лексема *ш р у њ* чији су холоними називи за возила, најчешће *брод, авион*, затим *ш р у њ завршња, клиџа, осовине, сџуба*. Одговарајуће значење имају и украјинске лексеме *тіло*: *тіло греблі, статора, теплохода, кулемета, машини и тулуб* са холонимима називима возила: *тулуб літака, локомотива, корабля, танка*, али се уместо њих чешће користи *к о р п у с*, позајмљеница из латинског језика (у коме *corpus* има управо значење „тело”, упор. *truncus* – „труп”): *корпус машини, автомобіля, бомби, годинника, розетки* и сл. Поменућемо и то да се за основни део неког ентитета у оба језика користе и друге лексеме уз извесне семантичке нијансе,¹⁴ од којих нашу пажњу привлачи лексема *к о с ш у р* у српском језику, односно *к і с ш њ* у украјинском (у оба језика такође *скелеті*): *косшур (скелеті) шенка, зїраге, машине, мосша; кістяк (скелет) машини, будинку, корабля* и сл.

Соматизми функционишу и као партикуларизатори, мада ипак у мањој мери и са ограниченијом спојивошћу него у меронимијској функцији. Пре свега, соматизми су дуго функционисали као јединице мере помоћу којих је човек одређивао просторне параметре света око себе – површине, дужине, висине, ширине и сл. У овој функцији у српском језику употребљавали су се (а неки се користе и данас као неконвенционалне мере, односно мере ван метричког система) следећи соматизми: *д л а н* (*длан оранице*), *л а к а ш* (*висок шри лакша*), *џ р с ш* (*два џршша дебело*), *џ а л а ц* (*широк четшири џалца*), *с ш о џ а* (*дуџачак седам сшоџа*), такође повезано са соматизмима *џ е д а љ*. Лексема *џ р с ш* функционише и као количински партикуларизатор градивне масе: *сшџшш два џршша ракије, с џршша џрашине*. У украјинском језику као јединица мере функционисао је нешто мањи број соматизам *лікотъ* и *стопа* (последњу речник издваја као посебну хомонимичну лексему), такође повезане са соматизмима јединице *п'ядь* (упор. срп. *џедаљ*) и *саженъ* (ширина раширених руку), упор. такође у разговорном језику у квантификативном акузативу *налити на три пальці горілки, на два пальці пилу*.

Као партикуларизатор у српском језику употребљава се и соматизам *їрло*, са, као што смо већ указали, изузетно ограниченом спојивошћу *сшо їрло сшоке, џедесетї їрла коња*.

закључује да енглеска лексема *body* осим људског организма у целини означава и његов средишњи део (*body = trunk*), што је основа за преношење оваквог меронимијског значења са људског тела на делове предмета којима се попуњавају празна чворишта у некој меронимијској хијерархији (Cruse 2004: 108–109, 181–182). Иако речници за лексему *шело* у српском језику не бележе значење „труп”, чини нам се да оно није нимало неуобичајено (нпр. *држашти руке уз шело, џодићи руку од шела* и сл.).

¹⁴ Рецимо, у српском језику лексеме *кушшшше* или *кушшшја* које се обично односе не централне, шупље делове неког предмета, механизма у које се смештају други функционално важни делови. У украјинском се и овде користи лексема *корпус*.

Лексема *ребро*, такође са ограниченом спојивошћу, функционише као јединични уобличавачки партикуларизатор: *ребро чоколаде, сланине*, а лексеме *шака* (и дериват *шачица*) и *ручица* као садржински партикуларизатори: *шака брашна, жића, земље, ораха, њасуља, семена, соли, шећера; ручица предива, кудеље, лана*. Лексема *шака*, а посебно деминутив *шачица* из партикуларизаторског значења развијају значење „мала количина, мали број нечега” у којима функционишу као релативни квантификатори како дискретних (*шака/шачица људи, стиуденаћа, демонстриранаћа, војника, разбојника* и сл., све називи лица, често са негативном експресијом), тако и недискретних ентитета (*шака/ређе шачица љубави, наде, њара*), па и у квалитативном смислу: *шака јага* (упор. *Има их шака јага* и *Чмањак је њекоја јага њорасћао, али осћа „шака јага”* – Матавуљ). Сличну употребу као лексема *шака*, као садржински партикуларизатор, али и релативни квантификатор има и *прејриш* (упор. чеш., слов. *hrst*, укр. *пригорщ(а), горстка*, дијал. *гирстка* и сл.), која је соматског порекла (упор. грч. *ἄροστός* – „шака, рука”, пољ. *garść* – „шака”, рус. *горсть* – „шака”): *прејриш брашна, бисерја, њшенице, лешника, соли, шећера; жеља, медаља, најага, осмеха, њољубаца, њроблема, разлоја, смеха, среће*. У значењу релативног квантификатора лексема *прејриш* има знатно ширу спојивост него *шака*, осим тога најчешће се не употребљава у значењу „мала количина”, већ као „неодређена количина” или чак управо супротно „велика количина”.

Украјински еквиваленти лексема *шака* и *шачица* – *жменя* и *жменька*, односно лексеме *прејриш* – *пригорщ(а)* такође функционишу као садржински партикуларизатори: *жменя/жменька борошна, праху, землі, ягид, кукурудзи, горіхів, камінців, жита, пшона, насіння, конопель, кропу, петрушки, монет* и као релативни квантификатори *жменя/жменька людей, бандитів, політиків; подарунків, слів, історій, сміху, гумору, тепла; пригорща¹⁵ землі, попелу, ягид, зерна, горіхів, цукерок; літа, чудес, забав*. При релативној квантификацији недискретних ентитета значење се неретко помера у правцу „неодређена, довољна количина” или „велика количина”, уз честу употребу детерминатора *њовна* и позитивну конотацију. Лексема истог корена *горстка* има нешто другачије основно значење – не означава састављене дланове нити, у пренесеном значењу, количину која може стати у њих, већ означава свежањ, мали сноп: *горстка жита, њону, конопель*, дакле, такође има партикуларизаторску функцију. Истовремено може имати функцију релативног квантификатора анимантних и, ређе, инанимантних, дискретних и, ређе,

¹⁵ Лексема *пригорща* при том се ретко употребљава уз анимантне именице (*пригорща людей*).

недискретних ентитета: *горстка людей, вояків, найсильніших, сміливиців, відчайдухів; хаток, картин, вражень, тепла.*

Ваља поменути и лексеме *йрамен, чуїерак* које су пре свега партикуларизатори соматизма *коса* али, у пренесеном значењу и других материја сличне структуре: *йрамен/чуїерак вуне, костїреїи, кудеље, такође дима, маїле, свейїлосїи*, односно код именице *чуїерак* у значењу мотивисаном глаголом *чуїаїи* „оно што се одједном ишчупа или отргне од целине”: *чуїерак їраве, сламе, сена*. Украјински еквивалент лексеме *йрамен* – *п а с м о* развија исто значење и има сличну спојивост: *пасмо прядива, пряжі; трави, гілок; диму, туману, хмар, проміння, іскор, світла*.

У вези са меронимима и партикуларизаторима пажњу завређује и однос између значења лексеме *сїрук*. Наиме, основно значење ове лексеме јесте „надземни део биљке (обично ниске); надземна биљка с лукавицом”,¹⁶ одакле се развило значење „млада биљка за расад”, као и партикуларизаторска функција *сїрук кукуруза, младої лука, їразилука* (упор. са *їлавица (црної, белої) лука*). Осим тога, у српском језику се код ове лексеме меронимијски однос „биљка – део биљке” пренео на „тело (човека) – део тела”, што је мање уобичајен развој значења.

У украјинском језику издвајамо још један соматизам-партикуларизатор – лексему *їучка*. У свом основном значењу она именује врх прста на руци (срп. *јаїодица*), а у пренесеном – три спојена прста (палац, кажипрст и средњи), из којег се и развило значење партикуларизатора – количина која се може узети трима, ређе двама, спојеним прстима: *пучка соли, махорки, перцю, цукру, крохмалю, соди* (упор. срп. *їрсїохваїи*) које се такође спаја са именицама које означавају сипке материје).

Најзад, указаћемо и на соматске деривате који функционишу као партикуларизатори. Осим поменуте *ручице*, ту су и: *рук о в е їи їшенице, цвећа, лишћа; наруцје, нарам а к їрања, дрва, сена, сламе; їрсїохваїи / їрсїохваїи бибера, дувана, зачина, соли, шећера*. Ови партикуларизатори-композици не би се могли сврстати ни у једну од група које издваја П. Пипер, али би припадали оном типу који М. Ивић назива квантификатоским партикуларизаторима и који поред садржинских¹⁷ обухвата и различите девербативе (в. о томе више): *руковейї* – количина која се може обухватити једном руком, *їрсїохваїи/їрсїохваїи* – количина

¹⁶ У украјинском језику постоји лексема *стручок* (ретко *сїрук*) са другачијим значењем – реч је такође о мерониму чији је холоним биљка, али се односи пре свега на махунарке (означава махуну): *стручок гороху, бобу, квасолї* или купусњаче (означава плод): *стручок капусти*, ређе других биљака: *стручок перцю, ванїлі, ріпака*.

¹⁷ Овај тип партикуларизатора очито је близак садржинским: и једни и други обухватају делове неке веће целине – материје или збирног скупа – који су даље дељиви на мање елементе који такође могу бити именовани и функционисати као партикуларизатори, нпр. *руковейї – клас – зрно їшенице*.

која се може захватити прстима, *нарамак*, *наручје* (у формалној структури твореница изостављен је одговарајући предикат, али је имплицитно присутан у њиховој семантици) – количина која се може понети на рамену, односно обухваћена руком или рукама и прислоњена на груди. Украјински еквиваленти са изузетком поменуте лексеме *йучка*, немају у својој основи соматизме: *жмут*, *вихоть*, односно *оберемок* (али дијал. *наруччя*, такође поменута *горстка*).

5. Закључци. Соматизми у свом основном значењу представљају мерониме лексеме *шело*, која је њихов глобални холоним, а и сами соматизми међусобно могу бити у овом односу: *шело* – *рука* – *шака* – *йрсџ*. Велики број спољашњих соматизама преносом семе положаја и/или облика, ређе функције, развија секундарна значења меронима различитих несоматских ентитета. За разлику од соматизама у основном значењу који као мероними углавном имају један непосредни холоним (са изузетком лексеме *йрсџ* која има два холонима – *рука* (односно, непосредно шака) и *ноџа* (односно непосредно стопало), у секундарним значењима соматизми-мероними углавном имају више холонима, који могу припадати истој лексичко-семантичкој групи (нпр. *враџи виолине*, *виолончела*, *џиџаре* и сл.) или различитим групама (*враџи флаше*, *кундака*, *зуба*). Као мероними у оба језика широко функционишу деминутивни деривати соматизама, а за многе од њих карактеристичан је поодмакао или потпуно завршен процес лексикализације, посебно у српском језику.

Партикуларизатори су као репрезенти једне врсте односа „део – целина” обухваћени категоријом мероничности. Од осталих меронима разликују својом семантиком и граматичком функцијом. У семантичком смислу део ентитета који партикуларизатори именују сличан је осталим деловима тог ентитета и самом ентитету који се може разложити на неодређени број таквих делова. Упор. *килоџрам*, *зрно*, *шака џшенице* и *седало*, *ноџари*, *наслон*, *рукохваџи сџолице*. Осим тога, партикуларизатори за холониме имају специфичне ентитете – недискретне градивне масе или збирна мноштва, из чега и проистиче њихова граматичка функција посредне квантификације небројивог. Ово значење формира се код соматизама на основу метафоричког преноса семе облика код јединичних уобличавачких партикуларизатора, односно метонимијског преноса код других врста партикуларизатора.

Сва три типа партикуларизатора које издваја П. Пипер представљена су соматизмима у оба језика: директни – *длан лакаџи*, *йрсџ*, *џалац*, *сџоџа*; укр. *лџкоть*, *налець*, *стопа*; јединични уобличавачки: *глава*, *главица*, *ребро*, *прамен*, *струк*; укр. *голова*, *головка*, *насмо* и садржински: *шака*, *шачица*, *ручица*, такође *йреџиџи*; укр. *жменя*, *жменька*, такође *горстка*, *пригорџа*, али има и оних (махом твореница од соматизама) који се у ову класификацију „не уклапају” – *нарамак*, *наручје*, *йрсџовеџи*,

ирсїохвайш, руковейш; укр. *пучка*, а у класификацији М. Ивић би спадали у тип партикуларизатора-квантификатори који, пак, представља прилично разноврсну групу. Анализа партикуларизатора-соматизама уз укључивање и других партикуларизатора, указује на могућност увођења додатних критеријума класификације, као што су даља дељивост/недељивост самог партикуларизатора, степен инкапсулације значења предмета чији се део номинује у значење партикуларизатора, доминантна функција – предметна (основна функција лексеме је да „опредмети” градивну масу или збирно мноштво именујући уобичајену јединицу такве целине, а даље се из ње развија квантификаторска функција, ово је карактеристично, рецимо, за јединичке уобличавачке партикуларизаторе) или квантификаторска, могућност употребе партикуларизатора као релативног квантификатора и сл.

Најзад, поменућемо и то да у српском језику соматизми функционишу као партикуларизатори чешће него у украјинском, што је, уосталом, карактеристично за употребу партикуларизатора у овим језицима уопште. Украјински језик, пак, с друге стране располаже творбеним партикуларизаторима – сингулативима: *капустина* – главица купуса, *цибулина*, *часничина*, *перчина*, *хлібина*, *худобина* итд. (в. о томе више у Ивановић 2017), који су творбени еквиваленти српских соматских партикуларизатора *їлавица куйуса*, *їлавица лука*, *сїрук їайрике*, *їлава хлеба*, *їрло (їлава) сїоке* итд.

Цитирана литература

- Ајдачић, Д., Непоп-Ајдачић, Л. Поредбена српско-украјинска фразеологија. Београд: Алма, 2015.
- Білодід, І. (ред.) Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія. Київ: Наукова думка, 1973.
- Вакк, Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке : автореф. дисс. ... к. филол. н. Таллин, 1964.
- Гортан-Премк, Д. Полисемија и организација лексичког система у српском језику. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- Грищенко, А. (ред.) Сучасна українська літературна мова³. Київ: Вища школа, 2002.
- Дилпарић, Б. „О меронимији”. Зборник радова Филозофског факултета у Приштини XLII (1), 2012: 279–307
- Драгићевић, Р. „О неким особеностима партикуларизатора-уобличивача”. Научни састанак слависта у Вукове дане, XXXI (1), 2003:137–146
- Драгићевић, Р. Лексикологија српског језика. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Драгићевић, Р. Српска лексика у прошлости и данас. Матица српска: Нови Сад, 2018.

- Дяченко, Н. Номінативні поля соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах : автореф. дис. ... к. філол. н. Ужгород, 2008.
- Ивановић, М. „Сингулативи као творбена категорија у украјинском и њихови еквиваленти у српском језику”, [У:] К. Кончаревић (ур.) Универзитетска славистика: традиција, савремено стање, перспективе. Београд: Филолошки факултет, 2017, 393–405.
- Ивић, М. „О партикуларизаторима”. *Јужнословенски филолог* XXXVI, 1980: 1–12.
- Материнська, О. Типологія найменувань частин тіла. Донецьк: ДонНУ, 2009.
- Материнська, О. Меронімічні відношення в лексичній системі німецької та англійської мов. Донецьк: Всеукраїнське держ. багатопрофільне видавництво Донбас, 2012.
- Милосављевић, Т. Лексика српског призренског говора. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2016.
- Пипер, П. и др. Синтакса савременога српског језика. Проста реченица. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.
- Романюк, В. «Лінгвістична експлікація соматичної лексики». *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету IV*, 2014: 13–20
- Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: АН УРСР, Инст. мовознавства ім. О. О. Потебні, 1984.
- Стојановић, С. „Соматске метафоре у енглеском и српском језику – контрастивна анализа, *Српски језик* Iii (1–2), 1998: 336–360.
- Філон, М., Хомік, О. Сучасна українська мова. Лексикологія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010.
- Croft, W., Cruse, A. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Cruse, A. *Lexical Semantics*² (Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Cruse, A. *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Ivić, M. *Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem*. [U:] *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta, 1983, 9–36.
- Murphy, L. „Meronymy”. [In:] Brown K. (ed.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*², VIII. Oxford: Elsevier Ltd., 2006, 13–15.
- Šipka, D. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Winston, M., Chaffin, R., Herrmann, D. „A Taxonomy of the Part-Whole Relations”. *Cognitive Science* 11, 1987, 417–444.

Милена Иванович

СОМАТИЗМЫ КАО МЕРОНИМЫ И ПАРТИКУЛЯРИЗАТОРЫ
(на материале сербского и украинского языков)

Резюме

В данной работе на материале сербского и украинского языков представлены соматизмы в их лексической функции выражения отношений «часть – целое» (меронимия) и лексико-грамматической функции партикуляризации. Связанные с меронимией и партикуляризацией явления иллюстрируются разными внешними соматизмами и более детально анализируются на примере лексем *лава* и *лавица* в сербском языке и, соответственно, *іолова*, *лава*, *іолівка*, *іоловка* в украинском. Анализ показывает, что внешние соматизмы в своих второстепенных значениях употребляются в обоих языках как меронимы лексем со значением самых разных несоматических объектов, при этом прослеживаются некоторые их особенности относительно соматизмов как меронимов в своем основном значении. Партикуляризаторы рассматриваются как особый вид меронимов с грамматической функцией опосредованной квантификации недискретных объектов. Соматизмы-партикуляризаторы реже в употреблении, но они представляют все основные виды партикуляризаторов.

Ключевые слова: соматизмы, внешние соматизмы, меронимы, квантификация, партикуляризаторы